

ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Ғылыми жетекші:
С.Е. Нұрмұратов

Ғылыми зерттеу халқымыздың сан ғасырлық тарихындағы даналық тағылымдарының терең мәнімен оқырманды тікелей сұхбаттастыруға шақырады. Жалпы этностың дүниетанымы мен руханилығын философиялық мағынада сипаттау жан-жақты дербес салаларды байланыстыруды қажет етеді. Себебі, руханият мәселесі тарихи, аксиологиялық, антропологиялық, этикалық, эстетикалық, діни, этномәдени ұстанымдарды тарихи-философиялық тұрғыдан саралауды қажет етеді. Бұл мәселе әртүрлі гуманитарлық ғылымдардың өзіндік сұраныстарына сәйкес тұрғылардан маңызды.

Жалпы әлеуметтік және рухани мүдделер кез келген этнос үшін тарихи процестің пәрменді ағымынан туындайтын заңды дүниелер болып келеді. Сондықтан белгілі бір әлеуметтік, саяси және мәдени кеңістікте қалыптасқан және өрбіген ұлттық рухани қазынаның қордалануы кездейсоқ құбылыс емес деген жөн. Ол рухани ерекше дүние ретінде өзіндік тарихи болмыстың терең қатпарларында шыңдалып, тарихи процесс пен тарихи сана үшін қажетті құбылыс сипатында пайда болады. Шынайы руханилықты қалыптастыру мен оны дамыту кез келген этноәлеуметтік кеңістік үшін тұрақты сипатта маңызды және көкейкесті мәселеге айналады.

Адамзаттың өркениеттік кеңістігінде өмір сүріп жатқан әлемдегі барлық халықтар, әртүрлі қауымдастықтар өз рухани мәдениеті мен әлеуметтік болмысының үнемі өркендеп, дамып, кемелденіп, өскенін қалайды. Осы талпыныстардың, мүдделіліктің арқасында әр қилы өркениеттер қалыптасып, олар жүйелі, ұйымдасқан әлеуметтік құрылымдар түрінде тарихи үдерісте көрініс беріп отырды. Олардың сан

алуан кейіпте, әр қилы сипатта танылуы заңды құбылыс. Дегенмен өзінің тарихи қалыптасқан рухани құндылықтары мен руханият әлемін қадірлемеген қауымдастық басқа халықтар алдында сыйлы болуға лайықты емес және олар өркениеттік тұрғыдан алғанда пәрменді даму жолына түсе алмайды.

Сөйтіп, руханилық дегеніміз оң мағынадағы қоғамдық санадағы адами және әлеуметтік прогресті, алға жылжуды қамтамасыз етуші рухани күш болып табылады. Ол халықтың бұқаралық санасында белгілі бір орын алып қана қоймай, сонымен қатар мемлекеттік деңгейде руханилық, рухани даму белгілі бір саяси платформа мен әлеуметтік бағдарланған концептуалды парадигманың іргетасына айналғанда қоғамның интеллектуалды сипатта сапалы деңгейге көтерілгені байқалады. Осындай деңгейдегі шыннайы руханилықтың жүйеленуі, өзектенуі қазіргі замандағы мемлекеттік идеологияның гуманистік мағынада өрбуіне негіз болар еді.

Гуманитарлық ғылыми әдебиетте қазақтың руханиятын сипаттау көбінесе этномәдениеттік номадизмді дәріптеуге негізделген. Бұл ғылыми жобада көшпенділіктің тарихтағы рөлі кемсітілмейді, керісінше, әлемдік мәдени процестегі өзіндік бірегейлігі айшықталады. Дегенмен, қарастырылатын проблеманың қайшылықты тұстары мен тұлғаның рухани дамуындағы әр қилы қасиеттерін анықтау ғылым үшін маңызды екені белгілі. Жалпы, көшпенділіктің қоғамдық-экономикалық құрылым ретінде формациялық үлгіге сыйыспауы және далалық этникалық менталитеттің өзіндік ерекшелігі әлі күнге дейін жете игеріле қоймағаны шындық. Оның үстіне кеңестік дәуірде этникалық руханилықтың тарихи қайнар көздері жалпы дәстүрдегі ескіліктің белгісі деп түсіндіріліп келді. Мұндай әдістемелік негіздер мен идеологиялық шектеулер зерттеулерді жалған бағытқа бұрып, оның төл ұлттық болмыстан арасын ажыратып жіберді.

Қазақ халқының руханиятын ежелгі заманнан бүгінге кезеңге дейінгі қалыптасуы мен дамуын зерделеуге арналған еңбекте орындаушылар тарапынан, оның тарихы мен қазіргі күйі біртұтас формада, тарихи салыстырмалы сипатта қарастырылды. Әлемдегі басқа ұлттар мен ұлыстар сияқты қазақ халқының көп ғасырлық тарихында даналықтың озық үлгісі боларлық әлемді танып-білудің, зерделеудің өзіндік сипаттамалары, түркілік ерекшеліктерді танытатын философиялық ойлар мен тұжырымдар жеткілікті болғаны белгілі. Мәселе сол рухани інжу-маржанның қадірін біліп, қаймағын бұзбай қазіргі жаһандану заманында жүйелі түрде жинақтап алуда және оны әрбір жаңадан келетін жас ұрпаққа рухани сабақтастықпен жүйелі түрде бере білуде болып отыр.

Осы жауапты істі абыроймен жүзеге асырған жағдайда ғана еліміздің Еуразиялық кеңістіктегі өзіндік ерекшелігі бар халық ретіндегі мәртебесі

өседі, басқа халықтар алдындағы құрметімізді асқақтата түседі. Өйткені, өзінің тарихта қордалаған маңызды рухани құндылықтарын құрметтеген, аялаған, өрбіткен ел ғана және оған жаңа заманда өзіндік жаңғырту бедерлерін, келбетін бере білген халық ғана адамзаттың өркениеттік аренасында лайықты бағалануларға ие болатыны сөзсіз.

Қазақ халқының философиялық және әлеуметтік ойын зерттеуші ғалымдар осындай ерекшеліктерді ескеріп, ұлттық әдебиетті ұлттық философияның өмір сүру келбеті ретінде түсінгені, көркем әдебиет туындыларын салыстырмалы талдау әдісін қолдана отырып зерделегені, жеке тұлғалардың поэтикалық мұрасындағы философиялық мазмұнды ашып көрсету үшін оны философиялық ойлау құралдары көмегімен қайта саралағаны дұрыс.

Қазіргі тарихи кезеңдегі Қазақстанның тәуелсіздік алуы қазақтың философиясының қалыптасуы мен дамуына жаңаша қарауға мүмкіндік береді, бұл процестің барысында тәуелді дамудың ұзақ жылдары бойында әлеуметтік психологияда, жекелеген түсініктерде орнығып қалған әртүрлі кедергілерді жеңуге тура келеді. Қазақ халқының рухани қайта өркендеуі өзінің шынайы тарихын пайымдау арқылы, төлтума мәдениет пен ұлттық философияны қайта түлету арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі тәуелсіз Қазақстанның орнықты дамуының негізі ретінде руханилықтың дамуы алынады және оның қалыптасуына да, өрбуіне де дүниетанымдық септігін тигізетін факторлар пайымдаулардан өткізілді.

Қазақ халқының философиялық ой тарихындағы руханият мәселесі қоғамдық ғылымдар саласында тұтастанған, нақты және көлемді түрде зерттелмей келе жатқан мәселелердің қатарына жататындығы анықталды. Қазақ халқының тарихында орын алған интеллектуалдық деңгейді танытатын түсініктер мен Шығыстың даналығының астасуын зерделенді.

Этностың рухани әлемінде кездесетін әлеуметтік құндылықтарға философиялық салыстырмалы талдаулар жасалынып, олардың өзара үндестігі анықталды. Елбасының еңбектерінде пайымдалған қазақ руханиятының тарихи негіздері жөніндегі тұжырымдар ғылыми сараптаудан өткізіліп, олардың қазіргі заманға сәйкес келетін қырлары мен тарихи сабақтастығы көрсетілді.

Руханият пен ұлттық идеяның арасындағы тарихи байланыс-тар архитетоникасы аксиологиялық бағамдаудан өткізілді. Толеранттық сананың қазақ руханиятына дәстүрлі түрде тән келетіндігі дәлелденді. Ұлттық болмыстағы өзіндік адамгершілік қалыптардың тарихи қайнар көздері сараптаудан өткізілді.

Түркілік кезең мен қазақ философиялық ойы эволюциясына тарихи-философиялық, герменевтикалық талдау жасау арқылы тарихи процестегі руханият құбылысының мәндік негіздері мен қоғамдық

маңызы айқындалды. Сонымен қатар, қазақ тарихи болмысына сәйкес келетін дүниетанымдық әмбебаптар ауқымындағы діни және азаматтық руханилықтың түпкі астарлары ашып көрсетілді. Қазақстанның этно-әлеуметтік кеңістігіндегі философиялық ойдың қалыптасуы мен дамуының негізгі тарихи кезеңдері анықталды және олардың өзіндік ішкі қайшылықтары зерделеуден өткізілді. Әрбір тарихи өтпелі кезеңдердің өзіндік келбетін көрсетіліп, рухани жетілуді қамтамасыз ететін тұлғааралық, әлеуметаралық, мәдени байланыстардың құндылықтық маңыздылықтары философиялық пайымдаулардан өткізілді.

Тарихи сананың, қазақи этникалық менталитеттің терең иірімдерін айшықтайтын халықтық түсініктердің, идеялардың, мұраттардың және құндылықтардың рухани сабақтастығының іске асырылуын жіктеуден өткізу арқылы ұлттың рухани дүниесіндегі сан түрлі бағыттағы үрдістерінің сипаты анықталды және олар ғылыми дәйектелді.

Қазіргі Қазақстан жағдайындағы руханилықтың келбетін айшықталып, ол қазақ ұлттық философиялық ойымен байланыстыра, тамырластыра зерделенді, сонымен қатар және жалпыұлттық идеяның негізін бекітуге ықпал ететін қазақ философиялық ойындағы рухани қайнар көздер айқындалып, жаһандану процестерінің қайшылықты дүниетанымдық қырлары көрсетілді.

Тарихи қалыптасқан ұлттың өзіндік мінез-құлқының, құндылықтық бағдарларының көріністерін заманауи талаптарға сәйкес сыни талдаудан өткізіледі. Сабырлылық, төзімділік, шыдамдылық және ізгіліктілік сияқты руханилықтың шынайы көріністері тұлғалық жетілудің тетігі ретінде және қоғамның болашаққа ұмтылудың этномәдени жолдары мен қырлары іспетінде пайымдалды. Қазақтың этикалық философиясын, этномәдени құндылықтарын айқындай түсу үшін осы уақытқа дейінгі қазақ философиялық ойының даму тарихында айқындаушы принциптері анықталды.

Мәселен, Орхон-Енисей жазбаларынан басталған және ол Қорқыттың, әл-Фарабидің, Қ.А.Иассаuidің, Ахмет Иүгінекидің, Жүсіп Баласағұнидің, Махмұд Қашқаридің және т.б. түркілік даналардың ізгілік пен қайырымдылықты өзектендірілуімен жалғасады, содан кейін қазақ хандығы дәуірінде орын алған Бұқар жыраудың, би-шешендердің, Абай мен Шәкәрімнің, Мәшһүр Жүсіп Көпейдің және т.б. рухани мұрасы жан-жақты байыпталды. Олардың философиялық көзқарастары мен идеялары Шығыс халықтарының рухани мәдениеті мен діни ойының тарихында қомақты орын алғандығы айғақталды.

Руханилық тұрғысынан кеңінен зерттелінбеген қазақ зиялыларының философиясына үлкен теориялық көңіл бөлінуі - шын мәнінде зерттеушілерді құндылықтық-мағыналық сипаттағы жаңаша пайымдауларға

әкеледі. Себебі, қазіргі кезеңдегі жаһандану арқылы қоғамда жаппай нигилистену процестері жүріп жатқанда ұлттық руханилықты өзектендіру – этностық келбетті дараландыру және еліміздегі ұлттық рухани қауіпсіздік нығайту мақсатындағы игілікті қадамдар қатарына жатады.

Қазақтың ұлы ойшыл-философтарының шығармашылығында этикалық, діни-эстетикалық және гуманистік идеялар тұнып тұрғаны белгілі. Барлық әлем мен адамның өзара рухани байланысы, бүкіл болмыстың тұтастығы, оның ішінде адам болмысының да ерекше деңгейлілігін анықтау үнемі көрініс табады. Адамзаттың рухани дамуына үлкен үлес қосқан, руханилығының байюына ықпал еткен факторлар сараптаудан өткізілді. Оның ішінде Шығыстың да, Батыстың руханилық үлгілері салыстырмалы зерделенді. Әсіресе, өзге философиялық жүйелермен тарихи үндес келетін тұстарымыз бен өркениеттік мағынадағы айырмашылықтарымыз анықталды.

Қазақтың антропологиялық философиялық ойының дамуының тұтас-танған картинасының бүгінгі қоғам болмысы мен қазіргі құндылықтық парадигмалар тұғырын ескере отырып қайта қалыптастыру, оларды жан-жақты ғылыми зерттеу – бұл бүгінгі гуманитарлық ғылымдардың мүдделеріне сәйкес келетін философиялық танымның жаңа қырларына жатады. Сондықтан, аксиологиялық талдаулардың көмегімен халқымыздың рухани әлеміндегі басымдылық танытатын рухани ұстанымдарды бір жүйеге келтірілді.

Түркі әлемінің ұлы философтарының шығармашылығы арқылы ислам философиясының жетістіктері, оның ерекше руханилығы ашылады, ол жалпы адамзаттық тарихтың бір ерекше қыры екендігі көрсетіледі. Әр түрлі тарихи кезеңдердегі қазақ ойшылдарының дүниетанымын жалпы тарихи-мәдени және рухани аядан оқшау қарастыруға болмайды. Біздің пікірімізше, Асан қайғыдан бастап Шәкәрімге дейінгі тарихи кезеңдерде қазақ ойшылдарының дүниетанымының қалыптасуындағы руханилықтың рөлі зор болғандығы зерделенеді. Кеңестік кезең біршама саясаттанған руханиятты бекітуге тырысқаны белгілі, ал қазіргі замандағы тәуелсіздік кезеңі күрделі мәселенің шешімін табуға жаңа мүмкіндіктер ашты, мәдени және өркениеттік бірегейлікті қалпына келтірді.

Дегенмен өткенімізді, әсіресе, көптеген ғасырларға созылған дәстүрлі қоғамдағы қазақ философтарының рухани мұрасын оқшауланған, тұйық күйінде емес, бүкіл түркі өркениеті кешенінде, үздіксіз әлеуметтік мәдени даму процесінде, жалпы құндылықтар аясында зерттелгені абзал. Міне, сонда ғана қазақ халқының руханиятының өзіндік ерекше сипаттамалық белгілері мен айырықша қауымдастыққа тән қырлары айқынырақ, дәлірек ғылыми мағынада ашылады. Олар жоғалтқанымыздың ор-

нын толықтыруға көмектесетініне күмән келтірмеуге болатынын тұжырымдауға болады.

Ал, енді ұлттық қауіпсіздіктің қайнар көзі болатын Қазақстан халқының рухани бірлігі мәселесі осы ұлттық философияның қалыптасуы мен дамуы, яғни халқымыздың руханиятының үйлесімді өрбуі құбылыстарымен тікелей астасып жатады. Халқымыздың этно-философиясының мазмұнды тұстарын жақсы көрсете білген сайын ұлтымыздың рухани әлемі байи түседі. Ол өз кезегінде еліміздегі әрбір азаматының жеке дүниетанымында сапалы өзгерістер әкеліп, оларды даналық әлеміне де жақындата түседі. Жалпы қоғамдағы дағдарысты процестерді жеңудің тереңінде қоғамдағы рухани тіректердің нығайту проблемасы тұрады.

Сондықтан ұлттың өзіндік философиялық жасампаз, руханиланған даналық әлемін көркейте түскен сайын еліміздегі өркениетті және орнықты дамудың іргетасын нығайта түсеміз, әрбір құбылыстың және әрекеттің терең мағынасын анықтай аламыз, мәдениеттер арасында көпір орнатамыз. Бұл тәуелсіздіктің барлық қырларын бекітіп жатқан еліміз үшін маңызды және қазіргі заманда қазақ руханияты үшін идеялар мен түсініктер бәсекелестігіне түсетіндей мүмкіндіктер ашады.

Қазіргі кезеңде Қазақстан өзінің болашағын анықтау үстінде, сонымен бірге әрбір қазақстандықтың көңілінде жатқан көптеген сұрақтардың шешімі табыла бастауы мүмкін. Ал, енді экономиканы, әлеуметтік мәселелерді бір жүйеге келтіру арқылы қоғамға тиімді рухани құндылықтар жүйесін қалыптастыруға болады деген үстірт пікір. Себебі руханилық қолайлылықтан туындамайды. Керісінше, ол қиындықты адамдар жұмыла отырып бірге жеңе білуге үйрену, ешкімді шыққан тегі мен түр-түсіне, өмір сүру салтына қарамай шеттетпеуден басталады. Ал, руханилық ұстанымдары орныға бастаған қоғамда құндылықтар әлемі өзінің нағыз шынайы бейнесінде, өз формасында болмысын көрсетеді және адам үшін қызмет етеді, жеке тұлғаны бұл өмірде шынайы бақыттылыққа жеткізеді. Қазақ ойшылдарының шығармашылығында және қазақ руханиятында осындай бағыттағы даналық үлгілері көптеп кездесетіні ұжымдық еңбекте тұжырымдалады.

